

МОВНІ ТА КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ НА СЛОБОЖАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ. (на прикладі Харківської губернії)

Стаття присвячена дослідженню мовних та культурних традицій в Харківській губернії наприкінці ХІХ ст. Зроблено висновок про перетворення Харкова на російськомовне місто через чисельне домінування етнічних росіян та зміну етнічної ідентифікації українців-міщан, які під впливом стереотипу про розвиненість та культурність російської “міської” мови, на відміну від сільської української, намагалися позбутися своїх коренів, мови, традицій.

Ключові слова: русифікація, етнічна ідентифікація, Слобожанщина, великороси, малороси.

У сучасній українській історіографії провідним напрямом досліджень виступає регіональна історія. Сучасні регіональні дослідження дають змогу відійти від традиційних підходів історичного краєзнавства, національної історії, зосередитися на вивченні регіону як соціокультурної цілісності, проаналізувати особливості менталітету місцевих жителів, ступінь збереження ними традиційної культури¹.

Харківська губернія, кордони якої майже повністю збігаються з історико-культурним регіоном Слобожанщина, у ХІХ ст. в етнічному аспекті являла собою поліетнічне середовище, місце зустрічі двох культур — української та російської. Вивчення етнічної історії Харківської губернії в другій половині ХІХ ст. дає змогу проаналізувати особливості культурного, етномовного, соціально-економічного розвитку даного регіону протягом ХХ — початку ХХІ ст.

Джерельну базу дослідження складають мемуари сучасників, дослідження етнографів, в яких було визначено характер відносин між українцями та росіянами в Харківській губернії, проаналізовано причини початку русифікації регіону². Цінним джерелом виступають і матеріали переписів населення Харківської губернії. Вони дозволяють простежити мовну картину в регіоні, бо під час переписів етнічна належність респондентів визначалась на основі питання про рідну мову (мову повсякденного спілкування)³.

Д. Багалій став одним з перших засновників регіональних досліджень Слобожанщини. Аналізуючи етнічний склад Харківської губернії, історик описав особливості етнічного та етномовного розвитку Харкова, визначив

сутність та причини початку русифікації міста та її вплив на етнолігвістичний та етнокультурний розвиток краю⁴.

В радянській історіографії дослідники уникали питання детального дослідження процесів русифікації на українських землях у складі Російської імперії⁵. А в сучасній українській історіографії історики зосереджують більшу увагу на вивченні розвитку національних меншин на території регіону, поза їх увагою залишаються питання впливу російської меншини на зміни в розвитку мовних та культурних традицій Харківської губернії наприкінці ХІХ ст.⁶

У першій половині ХІХ ст. на території Харківської губернії домінували моноетнічні російські та українські поселення, що було обумовлено українським та російським векторами колонізації Харківщини протягом другої половини ХVІІ — ХVІІІ ст. Як зазначає Д. І. Багалій, у ХVІІ ст. спостерігалось дві хвилі колонізації краю: західно-руська (українська) та північно-руська (російська).

Першими поселенцями в даному регіоні стали росіяни. Щоб посилити захист південних кордонів Росії від татарських навал, царський уряд у першій половині ХVІІ ст. прислав у степи загопи російських “старожилых людей”, які створювали пости “станічно-сторожової” служби, а згодом і поселення, на зразок поселень центральних регіонів Московської держави.

Уряд заохочував людей селитися вздовж річок Оскол й Дінець без будь-яких повинностей за умови несіння вартової служби, однак російським кріпакам селитися тут було заборонено. Втікачів від поміщиків карали і повертали додому. Заселення південних рубежів

Московського царства росіянами було повільним через брак бажаючих служити на кордоні, а тим більше залишатися на постійне місце проживання. (Так, у 1647 р. діти боярські чугуївської вартової служби вздовж річки Уди заснували села: Введінське, Тернове, Покровське, Васіщева, П'ятницька, Тетлега, Кочеток, Шубіно. Всі села отримали назву або від побудованих в них церков, або від прізвищ перших поселенців (Прокопія Васіщева, Шубіна).

Небажання росіян обживати цей край примусило царський уряд сприяти заселенню краю етнічними українцями, які, рятуючись від політичного, соціально-економічного, національного та релігійного гніту в Речі Посполитій, просили притулку в Московській державі.

Українці захоплювали ділянки орної землі, засновували хутори, будували млини, розводили свійську худобу, займалися промислами. З центральних та західних регіонів етнічної України переселенці принесли з собою культуру, побут та звичаї, які продовжували розвивати на нових землях. Саме українці і стали корінним населенням Слобожанщини (згодом — Харківської губернії).

Таким чином, Слобідська Україна з самого початку заселялась і росіянами, і українцями. Однак якщо українці переселялися в ці землі добровільно, шукаючи захисту від гноблення польських панів, то росіяни здебільшого селилися урядом примусово.

Серед росіян — добровільних поселенців можна виділити лише розкольників та кріпаків: вони шукали притулку в незаселених південних землях. Масовому переселенню кріпаків з Росії перешкоджали служилі люди, які ловили та повертали втікачів до поміщицьких маєтків.

Старообрядці, які тікали від релігійних утисків у Росії, утворювали цілі села, значно сприяючи російському заселенню території Слобожанщини (понайні в Харківській області існують села, засновані старообрядцями, наприклад, село Старовірівка Нововодолазького району).

З 1720-х років у межах Харківської губернії почали селитися російські поміщики, які отримували землю за службу або купували. У власні помістя вони вивозили з Росії й кріпаків. Незаселеність Дикого поля у XVIII ст., а отже дефіцит робочої сили, змушували феодалів залюбки приймати кріпосних селян-уті-

качів і з центральних губерній Росії — росіян, і з Гетьманщини — українців.

Однак, як свідчать джерела, Харківська губернія належала до числа губерній з домінуючим сільським українським населенням. Невелика кількість росіян — селян проживала компактно в селах, однак в основному вони були представлені у містах. Характерною особливістю Харківської губернії стало домінування російського елемента, російської культури в містах. Зростання урбанізаційних процесів зумовило великий попит на спеціалістів у будівельній галузі: каменярів, штукатурів, теслярів, столярів, покрівельників та інших. Відсутність власних спеціалістів зумовила хвилю імміграції працівників будівельних професій з міст Росії. Поряд з будівельниками великий попит у місті відчувався на професійних майстрів з виготовлення одягу та взуття, виробництва карет та на багато інших професій. Цей попит і задовольнявся завдяки приїзду до Харкова спеціалістів з російських міст. Приїжджаючи на заробітки до Харкова, багато з них залишалися тут, перевозили власні родини.

Великим сегментом виробничої діяльності росіян з XVIII ст. стає сфера торгівлі та сфера обслуговування. Серед купців Харкова в 1799 р. близько 25 % були росіяни, їх випереджали євреї, греки⁷.

Торгівля стала тією сферою діяльності, яка на Слобожанщині відобразила відмінність у економічному розвитку росіян та українців. Якщо росіяни іммігрували в міста Харківської губернії з метою професійного заняття комерцією, то для сільського українського населення зазвичай було притаманно розвивати торгівлю як додаткове другорядне заняття: виробники сільськогосподарської продукції торгували надлишками свого виробництва на базарах, ярмарках.

Частка росіян у Харківській губернії зростає з початком запровадження військових поселень російської армії на початку XIX ст. Місто Чугуїв стало центром Слобідсько-Українського військового округу. Згідно з планом реформування армії солдат разом з родинами розселяли в селах поруч з селянами. Отже, в Харківській губернії були розселені родини солдат з Росії⁸.

До другої половини XIX ст. визначити кількість представників певних народів на території Харківської губернії неможливо через відсутність статистичних досліджень. Пере-

р. 1864 р. дозволили дослідити мовну картину в Харківській губернії, бо етнічна належність респондентів визначалась на основі даних про рідну мову (можна припустити, що респондентам ставилось питання про мову повсякденного спілкування).

За матеріалами перепису українці становили 91, 5 % населення, а росіяни — 8, 3 % населення губернії⁹. На нашу думку, певна кількість українців, особливо тих, хто мешкав у Харкові, визначили мовою свого повсякденного спілкування мову російську і на основі цього були віднесені до групи великоросів. До росіян скоріш за все були віднесені і представники інших народів — євреїв, поляків, німців та інших, які також мовою свого спілкування називали російську. (За даним перепису лише 0, 18 % населення губернії були віднесені до категорії інші (не росіяни і не українці).)

Підтвердженням даної гіпотези служить той факт, що найбільша частина всіх росіян Харківської губернії (40, 5 %) мешкала в Харківському повіті. На жаль, перепис 1864 р. не дає даних окремо по Харкову, але, на нашу думку, більшість росіян і віднесених до цієї категорії українців та представників інших національностей мешкали саме у Харкові, як в економічному та освітньому центрі.

Російські села були найбільш представлені в Харківському, Богодухівському та Куп'янському повітах, де частка етнічних росіян становила відповідно 27,7 %, 16,2 % та 13,5 % населення.

Дані про етнічну структуру Харкова з'явилися після проведення перепису населення міста у квітні 1879 р. Так, росіяни становили 60,3 % населення, українці — 29,2 %, німці — 2 %, поляки — 1,26 % та інші етноси¹⁰. Серед росіян в Харкові спостерігалось значне домінування чоловіків над жінками: 57 %. Це можна пояснити тим, що в другій половині XIX ст. Харків перетворився на економічний центр, куди на роботу почали приїжджати вихідці з етнічних російських губерній — Курської, Воронежської, Орловської та інших. Також можна передбачити, що українці — чоловіки, які мали освіту, ідентифікували себе із росіянами. Серед жінок рівень письменності був значно нижчий, тому українки та представниці інших етносів визнали мовою спілкування свою рідну мову.

Таким чином на початку XIX ст. росіяни становили незначну кількість сільського населення Харківської губернії: “Великоросійські

поселення зустрічаються гніздами серед суцільного українського населення Харківської губернії”¹¹. Ці села були в основному заселені росіянами протягом XVII–XVIII ст. В подальшому росіяни іммігрували до міст Харківської губернії, в першу чергу до Харкова. І саме під впливом російської міграції міста поступово почали втрачати свій український колорит, мову, культурні традиції.

З піднесенням міст частка росіян зростала серед міщан (за рахунок приїзду до Харкова та повітових міст робітників, купців, військових, чиновників та освітян).

До другої половини XIX ст. взаємопроникнення та синтез російської та української культур були мінімальні через відсутність жвавих економічних й особистих контактів між представниками двох народів. Дуже нечастими були випадки екзогамних шлюбів між ними¹².

Як зазначали сучасники, відносини між селянами — росіянами і українцями не завжди були добросусідськими: “малорос називає великороса москалем та кацапом, а великорос, у свою чергу — хохлом, нерідко з епітетом “безголовий”... Шлюби між великоросами та малоросами надзвичайно рідкісні”¹³.

“Відносини між українцями та великоросами — ділові, в цілому — холодні. Села живуть поряд, місцями навіть вулиці — поряд. Однак на кожній — особлива мова, особливий одяг, відсутні спільні гулянки, шлюби вкладаються тільки серед одноплемінників”¹⁴.

Певною мірою антагоністичні стосунки між даними етносами характеризують і усні джерела — поширені на Харківщині прислів'я та приказки: “Тату! Тату! Чорт лізе до хати! — Мовчи, синку, нехай лізе, аби не москаль!” або “З москалем знайся, а камінюку за пазухою держи!”¹⁵. “Хохол тупіше ворони, але хитріше чорта”, “Хохол не збреше, та й правди не скаже”, “Де два хохла, там три гетьмана”, “Коли хохол народився, єврей заплакав”¹⁶.

М. Сумцов описував поширену в XIX ст. на Слобожанщині казку, “вигадану москалями”, що на “хохле чортова голова”: “якось апостол Петро побачив, що “хохол” б'ється з чортом, розгнівався і позрубував їм голови, але милосердний Господь наказав йому понадівати їм голови знов. Петро поспішивсь та й переплутав голови: на чорта надів “хохлацьку”, а на “хохла” — чортову. Таким здається великоросам їх менший брат”. Дослідник зазначав, що “ворожа казка зайшла навіть в Харківщину і

інколи “малороси” її розказують сміху раді, не почувачи й не помічаючи тут гостро ворожого глузування над ними самими”¹⁷.

Серед українців Слобожанщини було поширене повір’я, що всі росіяни — теслярі знаються з нечистою силою, тому їх ніколи не запрошували на будівництво нових осель, щоб не наворожили¹⁸.

Особливості розвитку культури, менталітету росіян та українців на Слобожанщині цікавили сучасників, які залишили порівняльні характеристики двох народів: “Одежда на малорусе опрятнее и чище, чем на русском; лаптей он не носит, а ходит в чоботах. Пицца его менее груба, чем русского — он любит преимущественно растения: мяса ест мало, исключая свиного сала, которое составляет его любимое кушанье”¹⁹. Відмінність між українцями і росіянами була і в побудові сім’ї — на відміну від великої патріархальної сім’ї росіян, у українців “женатый сын отделяется от отца, хотя это и розоряет его хозяйство”²⁰.

Росіяни та українці компактно проживали у моноетнічних селах, однак в умовах зростання урбанізаційних процесів в Російській імперії в XIX ст. росіяни та українці поступово почали впливати на формування міської культури, мовну та культурну традиції.

Незважаючи на чисельне домінування росіян у структурі населення Харкова, до середини XIX ст. це місто було українським, його населення зберігало українську мову, український національний одяг, українські звичаї та традиції²¹.

Як зазначав Д. Багалій, росіяни в Харкові мешкали в середині XIX ст. на Москалівці та в центрі міста. “Совершенно особый мир, не походивший на прочие окраины Харькова, представляла собой старая Москалевка. Хозяином положения тут был “москаль”, отставной солдат”. Солдати у відставці працювали “за кров” (невеличкі присадибні ділянки, які отримували в розстрочку) у Федота Карпова на фабриці, в лавках²². “Сам Федот Андреевич держался старой веры и был ее покровителем в Харькове”. Окрім солдат, росіяни переважали серед чиновників, представників органів влади. Так, вихідцем із Смоленської губернії був губернатор М. Каховський, вихідцем із Ярославської — П. Трубецької²³.

Майже повністю росіянами було представлено харківське купецтво: “Малоросс — плохой промышленник, а торговать он предпочитает тем, что у него под рукой. Конкурировать

с великороссом в промыслах и торгах, требующих особой оборотливости, он был не в состоянии. А такой оборотливости требовали харьковские рынки... нужны были и сношения с фабрикантами, иностранными фирмами, умение пользоваться кредитами, постоянные передвижения с места на место, а ко всему этому у малоросса не было воспитано привычки условиями его предыдущей жизни (крестьянина)”²⁴.

Великими купецькими династіями у Харкові були Карпови, Павлови, Кузіни. Всі ці купці були родом із російських губерній (переважно старообрядцями). Наприклад, Акін Павлов був родом із Коломенського повіту Московської губернії. Кузьма Кузін був вихідцем із північних губерній Російської імперії²⁵.

Вихідцями із російських губерній була значна кількість харківських підприємців. Так, Микита Полуектов — власник фабрики з виробництва цукерок, зміг добитися реалізації товарів на ринках півдня та сходу Росії, Кавказу, Закавказзя. Конкурував з Полуектовим завод Д. Кромського (харківського підприємця — вихідця з Курської губернії). Значні прибутки кондитерської фабрики давали змогу Д. К. Кримському займатися благодійністю — він постійно допомагав міському самоврядуванню рідного міста Корочі (Курська губернія), жертвував кошти на благоустрій міста, відкриття навчальних закладів, допомагав сиротам, інвалідам, людям похилого віку²⁶.

Росіяни працювали і на залізниці. Після відкриття залізничного вокзалу за річкою Лопанню (сучасний Південний вокзал у Харкові) райони Лисої та Холодної Гори, Гончарівки були майже заселені росіянами, робітниками залізниці. Проведення Балашовської залізниці та будівництво паровозобудівного заводу змінило сільський характер округи, “вытеснило из этих мест хатки и клуни, а вместе с ними и последние остатки малороссийской речи”²⁷.

Можна припустити, що в Харкові, а також в повітових містах, відбувалась тенденція відмови міщан-українців від власної етнічної належності, мови та ідентифікація з російською народністю через вживання російської мови як повсякденної. “Средняя и высшая школа, служба играют большую роль в смысле отделения от родного края, от отчей семьи, иногда с презрительным отношением к “мужику”,

ого язвико, одеждо, мировоззренню, ко всемо прошлому его края”²⁸.

Тенденції збільшення кількості росіян та поширення сфери вживання російської мови в Харкові та в Харківській губернії демонструють матеріали загального перепису населення Російської імперії в 1897 р. Він дав змогу встановити, що на території Харківщини проживала значна кількість народів. Цей регіон, на відміну від сусідніх етнічних російських (Курської, Воронежської), або етнічно українських губерній (Полтавська) був заселений представниками різних національностей. Всього на території Харківської губернії мешкали представники 45 народів: українці — 80,62 %, росіяни — 17,69 %, білоруси — 0,41 % (слов'янські народи разом становили — 98,72 % населення), євреї — 0,51 %, німці — 0,36 %, поляки — 0,24 %, татари — 0,05 %, вірмени — 0,02 %, цигани — 0,01 %²⁹.

Росіяни переважали у структурі Харкова (63,3 %) та в структурі населення більшості міст Харківської губернії наприкінці XIX ст. (за винятком Лебедина (41,8 %) та Старобільська (48 %))³⁰.

Чисельність росіян в ряді повітових міст переважала над їхньою чисельністю у селах даних повітів. Так, наприклад, у Сумах мешкало 24 % росіян, а в селах Сумського повіту — 7 %; в Ізюмі — 20, 5 %, в Ізюмському повіті — 12 %; Старобільську — 20, 2 %, в Старобільському повіті — 14, 9 %. Абсолютну більшість населення росіяни становили в Чугуєві — 88 % населення³¹.

Якщо в середині XIX ст. росіяни в Харківській губернії склалися в основному з місцевого населення (про це свідчить домінування жіночого населення над чоловічим серед росіян по всіх повітах), то вже перепис 1897 р. засвідчив певну перевагу чоловічого населення серед росіян по ряду повітів губернії, що вченими пояснюється як приток мігрантів на роботу, навчання, службу.

Зростання кількості росіян в Харкові та Харківській губернії було зумовлено розвитком промисловості в другій половині XIX ст. Промислове піднесення краю в другій половині XIX ст. зумовило приплив на роботу росіян із ряду етнічних російських губерній. Під час перепису 1897 року мешканці Харкова вказували на те, що вони є уродженцями інших губерній: Курської (47598 осіб), Воронежської (9275 осіб), Орловської (9807 осіб), Московської (3329 осіб)³².

Найбільш представлені росіяни були на великих промислових підприємствах Харкова. Так, наприклад, в 1897 р. 25 % робітників були особами, які прибули до міста на роботу на промислові підприємства (Харківський паровозобудівний завод, завод Гельферіх — Саде та ін.). Серед них переважали росіяни. А в 1902 р. частка таких робітників — іммігрантів на харківських підприємствах становили вже 43, 4 %³³. Багато кваліфікованих робітників-металістів та інженерів прибували на ХПЗ із Москви, Санкт-Петербурга, Брянська та Калуги.

Ми припускаємо, що росіянами були записані також і українці — робітники великих підприємств через їх русифікацію. На думку Д. Багалія, “чимало українців просто не признавали себе українцями, бо не знали, хто вони такі, а інші, поробившись свідомими перевертнями, навмисно записували себе руськими”. Історик також стверджував, що під час перепису “многие харьковские малороссы устыдились” свого “хохлацкого происхождения”³⁴.

З піднесенням чисельності росіян в Харківській губернії поступово в регіоні зникав український національний одяг, традиції, мова, їм на зміну приходила російська мова і культура.

Про зміну культури Харкова, його русифікацію у другій половині — наприкінці XIX ст. свідчив сучасник К. Щелков: “Со временем все в Харькове изменилось и утратило свой национальный характер. Теперь трудно встретить коренную жительку Харькова в национальном костюме, и только старухи носят свои дукачи (червонцы и рубли) и манисто. Все типичное помешалось с Великорусским”³⁵.

Причину таких етнічних змін у Харкові К. Щелков вбачав у масовій імміграції росіян: “Харьков с переселением сюда с коммерческой целью множества великорусских семейств утратил все свое родное. ... Харьков по характеру его жителей нельзя причислить ни к русским, ни к украинским городам...”³⁶. Д. І. Багалій також звернув увагу на важкість визначення національності харків'ян з другої половини XIX ст.: “щось середне між малоросом та великоросом”³⁷.

Міграція до Харкова значної кількості росіян у 1870–1890-х рр. зумовили зміну етнічного та етнокультурного середовища регіону. Харків поступово почав втрачати своє українське обличчя: забувалися українська

мова, українські традиції, побут. До Харкова переїжджали російські чиновники, офіцери російської армії, купці, робітники з етнічних російських губерній. “Обрусение Харькова вызывалось и самим его географическим положением, делавшим из него центр для торговых сношений русского севера с югом”³⁸.

Поступово російські купці та промисловці переїжджали на постійне місце проживання до Харкова, витісняючи місцевих жителів або на околиці міста (де була можливість продовжувати традиційний спосіб життя — городництво та землеробство), або поступово асимілюючи їх: “Старый слобожанин не был привычен к городской жизни, да и у него, земледельца и мелкого торговца “дрибязкой” и средств не было для того, чтобы содержать свой дом в пристойном для города виде”³⁹.

Але навіть на околицях міста українців “настигала и покоряла” російська культура. В другій половині XIX ст. взаємодія російської та української культур створила із харків’ян особливий тип: “Население Харькова составляет смесь русского и малорусского племен. Дворяне и чиновники на половину из того и другого племени, купцы почти все русские ..., преимущественно выселившиеся из Калужской, Тульской и Московской губерний, половина мещан русские... Как наречие здешних малороссиян не есть настоящее этого племени, так не может быть названо чистым, правильным наречие здешних русских”⁴⁰.

Остаточного перетворення Харкова на російське місто було звершено русифікаторською політикою в галузі освіти. Шкільна освіта після реформи 1860-х рр. стала значно доступнішою для пересічних міщан: “Детишки входили в народную школу украинцами, а выходили из нее хорошо знающими “грамотный” язык, подчас стыдящимися своей родственной связи с “необразованным” простонародьем... Мать — булочница с Холодной горы говорила еще по-малороссийски, но ее сынок, прошедший через школу, излагал свои мысли непременно “по-образованному”. Мамашина речь, особенно при посторонних, его шокировала”⁴¹.

Як свідчать сучасники, на початку 1880-х років “Харків майже зовсім втратив тип малоросійського міста... В Харкові навіть серед простолюду дуже рідко доводиться чути українську мову, яка колись панувала... Теперішні городяни... говорять майже всі російською мовою з домішками малоросійських слів та зворотів, в середніх станах перевага росій-

ській мові стає майже виключною, і нарешті, у вищих освічених класах малоросійські відтинки мови зникли зовсім, і тільки хіба у вимові російської букви “г” деяких харківців видає їх малоросійське походження”⁴². “Грустно слышать речь отставшую от малорусской и не приставшую к великорусской. ... Хотя и в настоящее время, как и давно когда-то, с мочного плота слышится национальная песня, но уже как-то сдержанно, боязливо раздается она по реке...”⁴³.

Протягом другої половини XIX ст. в містах Харківської губернії, а особливо у Харкові, швидкими темпами відбувалася русифікація регіону, позиції російської мови зміцнювалися через панівну роль російської мови в суспільстві та зростання кількості росіян у структурі населення краю.

Знання російської мови було необхідне українцям для кар’єри, ведення бізнесу. Проте замість двомовності (знання російської та української мови, та їх активного вживання в громадському житті) в містах почала панувати російська мова та стереотип про те, що саме російська мова є мовою міста та високого культурного рівня. А “украинское наречие” — це селянська мова, яку вживають лише “некультурные”, “необразованные”.

Намагання потрапити в коло російської еліти, позбавитися почуття меншовартості через причетність до української культури (яка сприймалася як селянська, неповноцінна) спонукало частину українців відмовлятися від своєї мови, традицій і називати себе великоросами під час перепису 1897 р., визначати російську мову як рідну.

Ці фактори зумовили поширення російської мови в регіоні, визначили домінування російської культури й традицій. За словами сучасників, наприкінці XIX ст. в Харкові з’явився цілий прошарок українців, “успевших усвоить себе от русских одни только пороки. ... Жили они роскошно, стараясь подражать горожанам, одевались в щегольские жупаны, смешивая покроем малороссийский с русским”⁴⁴. Відмову від традиційного національного одягу в Харкові в першу чергу демонстрували саме українці. “Великороссы оказались более консервативными. Они большей частью сохранили старинные одежды, особенно женщины. Украинки усвоили повсеместно городские костюмы, причем именно женщины более всего. Старинные плахты, запаски, парчевые очипки, красные и желтые

сафьяновые сапоги встречаются редко. Взамен пошли новомодные корсетки, юбки, жилеты, ботинки, галоши”⁴⁵.

Українці відмовлялись від мови і культури добровільно, прямої дискримінації за своїм етнічним походженням (як, наприклад, євреї) в Російській імперії вони не зазнавали. Однак в цій державі були створені всі умови для того, щоб поступово асимілювати українців. Малоросів розглядали як плем'я росіян (в перепису 1897 р., наприклад народ “русские” ділився на такі групи, як великороси, малороси та великороси). Українську мову забороняли та вказували на її неповноцінність, на те, що це лише діалект російської мови з домішкою польських слів. Це і спонукало етнічних українців приховувати своє етнічне походження, відчувати власну другорядність, “некультурність”, сором за своє “сільське походження”⁴⁶.

Особливо на прикладі Харкова другої половини XIX ст. чітко простежується формуван-

ня стереотипу, що росіяни (в Харківській губернії вони були переважно міщанами з досить високими показниками письменності, освіти) є носіями розвиненої, культурної, “міської” мови, а українці (“хохли”) — вихідці із села, неписьменні, некультурні. Серед харків'ян набула поширення тенденція приховування українського походження та української мови, прагнення ідентифікувати себе із “великоросами”. Поступово така група українців забувала й українську мову, й українські традиції, своє коріння, повністю асимілювала з росіянами, російською мовою та культурою.

В аспекті вивчення змін в етновомуночному та етнокультурному розвитку українських міст в Російській імперії наприкінці XIX ст. актуальним залишається питання порівняння темпів русифікації і визначення ступеня впливу етнічних росіян на ці процеси.

Джерела та література

- 1 *Верменич Я.* Локальні виміри сучасного історичного пізнання: спроби типологізації / *Я. Верменич* // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико-методол. проблем іст. регіоналістики // *В. Смолій.* — К.: Ін-т історії України, 2009. — Вип. 3. — С. 9 — 40; *Зінкевич Н.* Локальна історія: виклики і перспективи / *Н. Зінкевич* // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико-методол. проблем іст. регіоналістики // *В. Смолій.* — К.: Ін-т історії України, 2010. — Вип. 4. — С. 27 — 46.
- 2 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історично-етнографічна розвідка / *М. Ф. Сумцов.* — Харків: Вид-во “Союз”, 1918. — 240 с.; *Щелков К. П.* Харьков. Историко-статистический опыт / *К. П. Щелков.* — Харьков, 1880. — 72 с.; *Природа и население Слободской Украины.* Харьковская губерния. Пособие по родоноведению / Под ред. *В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова.* — Харьков: Союз, 1918. — 350 с.
- 3 *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год.* — Харьков, 1864. — 338 с.; *Харьковский календарь на 1883 год.* — Харьков: Издание Харьковск. Губернского статист. комитета, 1883. — 127 с.; *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* — С.-П.: Издание Центр. стат. ком-та мин-ва внутр. дел, 1904. — Т. XLVII: Харьковская губерния. — 304 с.
- 4 *Багалея Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655 — 1905) / *Д. И. Багалея, Д. П. Миллер.* В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — 982 с.
- 5 *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине / *В. И. Наулко.* — К.: Наук. думка, 1975. — 276 с.
- 6 *Мухіна І. Г.* Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX — початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2006. — 232 с.
- 7 *Городские поселения в Российской империи.* — С.-П.: Б. И., 1865. — Т. 5. — Ч. I. — С. 22.
- 8 *Городские поселения в Российской империи.* — С.-П.: Б. И., 1865. — Т. 5. — Ч. I. — С. 307.
- 9 *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год.* — Харьков, 1864. — С. 124—127.
- 10 *Харьковский календарь на 1883 год.* — Харьков: Издание Харьковск. Губернского статист. комитета, 1883. — С. 152 — 159.
- 11 *Природа и население Слободской Украины.* Харьковская губерния. Пособие по ро-

- диноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 244.
- 12 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Исторично-етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. — Харків: Вид-во “Союз”, 1918. — С. 50.
- 13 Статистическое описание Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. — 1861. — № 6. — С. 50.
- 14 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 262.
- 15 Статистическое описание Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. — 1861. — № 6. — С. 50.
- 16 *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. — М.: Госуд. Изда-во иностран. и национ. словарей, 1956. — Т. IV. — С. 563.
- 17 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Исторично-етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. — Харків: Вид-во “Союз”, 1918. — С. 23
- 18 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 268.
- 19 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Исторично-етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. — Харків: Вид-во “Союз”, 1918. — С. 23
- 20 Там само. — С. 24.
- 21 *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Харків, 1990. — С. 216.
- 22 *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 127, 130.
- 23 Там само. — С. 172.
- 24 Там само. — С. 131.
- 25 Там само. — С. 165, 169.
- 26 Там само. — С. 172.
- 27 Там само. — С. 131.
- 28 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 262.
- 29 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — С.-П.: Издание Центр. стат. ком-та мин-ва внутр. дел, 1904. — Т. XLVII: Харьковская губерния. — С. 13.
- 30 Там само. — С. 130 — 143.
- 31 Там само. — С. 144 — 155.
- 32 Там само. — С. 13.
- 33 *Воскресенский А. А.* Революционная борьба рабочих Харьковского Паровозостроительного завода (1895 — 1917 гг.). Краткий исторический очерк. — Х.: Изд-во Харьк. Гос. Ун-та им. А. М. Горького, 1958. — С. 6, 15.
- 34 *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Харків, 1990. — С. 217 — 218; *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 132.
- 35 *Щелков К. П.* Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. — Харьков, 1880. — С. 61.
- 36 Там само. — С. 59.
- 37 *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 61.
- 38 Там само. — С. 131.
- 39 Там само. — С. 132.
- 40 Там само. — С. 131.
- 41 Там само. — С. 132.
- 42 Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. — Харьков, 1864. — С. 69.
- 43 *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 132.
- 44 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 262.
- 45 Там само. — С. 269.
- 46 *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. — М.: Школа “Языки школьной культуры”, 1997. — С. 130, 135.